

«En mala hora vaig aprendre de lletra!»*
Un poema peticionari de Teodor Ptochopròdrom
a l'emperador Manuel Comnè

Àngel Martín

ABSTRACT

A short introduction to the Ptochoprodromic writings and a Catalan version of poem D, addressed to emperor Manuel I Komnenos, which in a common, sometimes coarse language and a mainly satirical tone reflects the unhappy lot of the scholar in a world where riches are the reward of the practical man.

KEYWORDS: Theodore Prodromos, Ptochoprodromos, Byzantine literature, Satire, petitionary poetry, gastronomy, Komnenos dynasty

INTRODUCCIÓ

En el segle XII, l'Orient bizantí viu un moment de gran puixança en l'àmbit sociopolític i, en especial, en el camp artístic i en el literari. És l'època en què es recullen per escrit les tradicions orals, versemblantment sorgides a l'Anatòlia, dels guerrers heroics de les fronteres, els *akrites*. Les diverses versions de l'epopeia *Basili Digenís Akritas* en són potser el fruit més conegut, però cal esmentar igualment el *Cant d'Armouris* i el *Cant del fill d'Andrònic*, molt més breus i sintètics que l'anterior. Paral·lelament a la florida de la poesia èpica, es dona a la capital de l'Imperi, novament esplendorosa sota la dinastia Comnena, un tipus de poesia àulica ben peculiar, de caire satíric i pretesament destinada a captar la benevolència i el favor de grans prohoms de la cort imperial, si no de l'emperador mateix. Conservem quatre poemes signats per un tal Teodor Ptochopròdromos, els més representatius d'aquest gènere.

* Carles Miralles m'ensenyà a saber de lletra, més encara, a llegir bé, a pleret, amb amor. No és que en guanyi gaires, de diners, amb el que en vaig aprendre, però tampoc no puc dir que passi gana.

La identitat de l'autor, tanmateix, ha estat i continua essent objecte de discussió entre els bizantinistes. En efecte, el nom Ptochopròdromos (literalment, el Miseriós-precursor) inverteix, complementa, ridiculitza el nom del cèlebre polígraf Teodor Pròdromos, tractadista, novel·lista i poeta culte, protegit per prínceps i emperadors, actiu en els primers dos terços del segle XII. En l'obra d'aquest no hi manca pas el component satíric i fustigador, alhora que el to planyívol i obseqüent, combinat amb la petició de la vènia o del perdó imperial, no és aliè a la ploma de l'escriptor erudit, tal com ho mostrà l'historiador Miquel Glykàs, el qual, des del seu empresonament, suplicava el favor de l'emperador Manuel Comnè en decapentasíl·labs.

En tot cas, la crítica no sempre ha acceptat que el Ptochopròdromos fos l'àlter ego intempestiu, malcontent i acrimoniós del savi Teodor Pròdromos, encara que el primer faci mostra també d'un bon estil literari i d'un clar domini de les fonts antigues. ¿Es tracta d'un mateix autor en la seva faceta més burlesca (inclòs l'adminicle del cognom) o cal veure-hi realment un imitador que treu profit del prestigi de Pròdromos i, en certa manera, es befa de la solemnitat i la ponderació dels clercs literats? ¿Hi ha alguna part o composició genuïnament prodròmica en aquest corpus tan variegat? La qüestió resta encara avui irresolta, atès que la figura històrica de Pròdromos no és gaire ben coneguda ni, en conseqüència, ben definida. De fet, molts dels trets que li han estat atribuïts tradicionalment, com ara la vanitat, la fanfarroneria, a desgrat de la seva ostensible vulgaritat, l'adulació i la roïnesa moral, no són més que tòpics referents al cortesà saberut i, en general, al model d'home de lletres bizantí.

Les principals conjectures, que s'atenen al criteri de l'estil o del metre de les obres cultes, solen resoldre que els poemes que ens ocupen són espuris o, per ser més exactes, pseudoprodròmics. Ben mirat, però, no resulta tan desafortada la idea que un autor culte, l'obra del qual demostra una tendència palesa per la sàtira, s'hagi dedicat a compondre uns poemets jocosos amb un caràcter marcadament popular: la irrisió que provocaria el to petitori d'aquest monjo mendicant i miserió seria, de fet, molt més reeixida: la facècia no és aliena a la credibilitat de l'erudit, més encara quan el seu riure no consisteix en una crítica social, sinó en una burla del propi ofici. Difícilment un monjo miserable fora capaç de riure's de la seva condició dissortada. A més, el motiu del 'savi miserable' és conegut per gairebé totes les tradicions literàries, i en especial la grega, antiga, medieval i moderna.

Els quatre poemes que tradicionalment s'atribueixen al pobre Pròdromos són escrits en el tradicional decapentasíl·lab bizantí i en la llengua comuna (*koinè*) del seu temps, de manera que en nombroses ocasions deixen entre-

veure trets i expressions de la parla quotidiana i, fins i tot, vulgar. Però els poemes són lluny de pertànyer al gènere de la poesia popular. A l'hora d'abordar el caràcter lingüístic d'aquests poemes, cal tenir sempre present que l'opció lingüística és efectivament fruit d'una tria, és a dir, d'un propòsit estilístic. L'autor, notòriament culte i erudit, coneixedor i èmul de la poesia homèrica i, entre molts altres, del poeta iàmbic Hipòanax, decideix emprar paraules i expressions extretes de la vida diària i plenes de colorit popular, per bé que el públic destinatari és, de totes passades, cortesà i refinat, però no per això menys amic de burles i de barroeries. L'autor i el context les omplen de sentit i de valor literari, i, en certa manera, les fan decoroses.

En els poemes pseudoprodromics, els planys del protagonista sovint es relacionen amb l'alimentació. La pobresa de l'autor no només li fa passar penúries a ell mateix, sinó que provoca les protestes aïrades d'una esposa pretensiosa i els destrets a l'hora de nodrir una nombrosa prole. En efecte, el darrer poema de la col·lecció, el que hem traduït, és tal volta el més conegut pel fet que conté el plany del gramàtic sumit en la misèria i envejós de la fortuna més favorable que li hauria reportat qualsevol altre ofici. En tot cas, els poemes es caracteritzen per fer un retrat vivaç i efectiu, amb pinzellades humorístiques i paròdiques, de la societat constantinopolitana. D'altra banda, també hi compareixen tota mena de personatges ben allarats i pascuts, generalment menestrals i artesans, per bé que no hi manquen els fartaners, com els abats que duen una vida regalada mentre tenen els seus monjos morts de fam.

En cap cas no es tracta de textos culinaris ni gastronòmics, però les menses de l'època, per motius molt diferents, sempre hi són presents i, de fet, cabdals. Podríem dir fins i tot que el menjar és el motiu principal de les preocupacions del pobre clerc. Al primer poema, per exemple, Pròdromos regressa de la cort a la llar panxabuit i amb les mans buides, i l'esposa alterosa i venjativa el deixa sense sopar i, juntament amb els fills, amenaça d'estomacar-lo. A la fi, però, l'infortunat acaba rebent una escudella de caldo, una mica de salaó i quatre crostons.

En el segon poema, adreçat al sebastocràtor, l'autor enumera tot allò que li manca cada any per a nodrir les tretze boques de la seva fillada. Entre munnions d'altres coses, el pobre troba a faltar «canyella, pebre, comí, cardamom, mel, vinagre, valeriana, sal, bolets, api, lletugues, créixens, endívies, espinacs, cols, naps, albergínies, col frígia, bròquil, coliflor, [...] ametlles, magranes, nous i pinyons, pinso de cànem, lleties, cigrons i panses, cremes de mesc i de safrà [...]». De fet, la fam marca el ritme del discurs i és ocasió d'excursos i manifestació de desitjos, cobejances, somnis del qui grua i glateix pel bon

menjar. En aquest mateix poema, el pobre Pròdromos adreça una súplica final al seu noble patró i amenaça de menjar-se la casa i tot, si no obté el favor d'aquest: «Que no t'enganyi, venerable, el meu nom de Pròdromos el Míser ni esperis que m'alimenti d'herbes agrestes; jo no em menjo els saltamartins ni m'agraden les herbes, sinó una consistent olla barrejada i bona vianda, que tingui moltes rostres i estigui ben embotida, i la carn greixosa de la ronyonada del xai».

L'argument del tercer poema consisteix en la protesta que fa un jove monjo, Hilari Pròdrom el Míser, pel tracte abusiu i la conducta rèproba de dos abats goluts. Deixant de banda el component burlesc, la composició és d'allò més interessant i remarcable pel fet de contenir un catàleg riquíssim de menges i, en particular, de peixos. La relació és tan extensa i prolixa que resulta impossible assenyalar-ne un passatge destacat i tot el poema és mereixedor d'un comentari acurat.

En el quart poema, del qual oferim una traducció tot seguit, el nostre Pròdromos refereix els destrets i les estretors per què ha passat al llarg de la seva vida per culpa de les lletres, l'ofici que li va fer aprendre el seu pare, i alhora es declara doblement dissortat perquè qualsevol menestral o artesà pot gaudir d'una existència allerada (o almenys sense privacions), a desgrat de no saber ni un borrall de gramàtica —de literatura, per dir-ho en termes moderns. La finalitat és clarament satírica: a canvi d'aquesta lletania de malastres i d'amargors, l'autor confia obtenir el favor, més encara, la recompensa de l'emperador, tal com el mendicant rep una almoina per commiseració.

TEXT DEL POEMA IV

Versos del gramàtic senyor Teodor Ptocopròdrom a l'emperador Manuel Comnè

[1] Quan jo era petit, el meu ancià pare em deia: «fill meu, aprèn de lletra tant com et sigui possible. ¿Veus en tal, fill meu? Anava a peu i ara té un cavall de doble pitral i una mula d'anca ampla. [5] Quan estudiava, no duia calçat, i ara, ja el veus, porta borseguins punteguts. Quan estudiava, mai no es pentinà, i ara va d'allò més ben pentinat i fet tot un bon cavaller. Quan estudiava, mai no veié la porta d'un bany, [10] i ara fa el seu bany tres cops per setmana. Anava cobert de polls grossos com ametlles, i ara va cobert de sous d'or amb l'efígie de Manuel. Fes cas, doncs, dels consells del teu vell pare i aprèn de lletra tant com et sigui possible».

[15] Vaig aprendre de lletra amb penes i treballs, però des que he esdevingut un expert gramàtic, desitjo el pa i la molla del pa. Dic pestes de les lletres, i dic amb llàgrimes: «maleïdes sien les lletres, o Crist, i maleït aquell que les estima! [20] Maleïts el temps i aquell jorn en què m'enviaren a l'escola a aprendre de lletra i a viure d'elles!» Ves, si haguessin fet de mi un expert brodador de dau-rats, d'aquells que es guanyen la vida recamant vestidures, [25] si hagués après la tècnica del recam, tan menystinguda, sens dubte obriria el carner i el trobaria ple de pa i vi a balquena, i cuinat de tonyina, llenques de palomida, verat i gallimó assecat; i, en compte d'això, quan l'obro, veig totes les tauletes [30] i les saques papereres curulles de papers. Obro la meva arqueta i hi trobo un rosegó, i també una altra saqueta ben petitona. Obro la meva bossa, cerco el meu moneder, tot furgant per trobar-hi algun sou, i només és clafit de papers. [35] Després de furgar per tots els meus racons, resto consirós i malhumorat, perdo l'esma i em decandeixo de tanta fam com tinc; i per tanta fam i estretor, prefereixo els brodats a les lletres i els literats.

[40] Per la vostra testa, senyor, ¿què em responeu a això? Si tinc un veí que tingui un fill jove, ¿creieu que li diré que el faci aprendre de lletra per viure? Si no li digués: «Al teu fill, fes-lo aprendre la corderia», tothom faria bé d'anomenar-me cap d'estopes. [45] Escolteu, doncs, quin gènere de vida porta un corder, i sapigueu quina alimentació i quin descans té cada dia. Tinc per veí un sabater, una mena de fals corder; no és més que un fartaner i un panxacontenta. Tan bon punt veu que apunta l'alba, [50] «Fes bullir l'olla» li diu al seu fill; «Heus ací un sou per a tripes, i compra també formatge valac pel preu d'un altre sou; prepara'm l'esmorzar i llavors em posaré a adobar sabates». Un cop ha endrapat el formatge i les tripes, [55] li omple a vessar quatre cops l'escudella de vi, s'ho beu tot i rota. Li'n serveix encara una altra vegada. I quan arriba l'hora de dinar, llença la forma, llença la planxa, l'alena, la falcilla i el tiraheu, [60] i li diu a la seva dona: «Mestressa, para la taula. De primer posa'm un bullit; de segon, caldera envinada; de tercer, estofat, però ves que no bulli».

Quan li ho posen, es renta i s'asseu, i mal llamp se m'endugui, senyor empedrador, quan em giro i el veig [65] aparellant-se davant les menges, em cau la bava i em raja com un riu. I ell s'atacona i endrapa el menjar, mentre que jo vaig i vinc, comptant els peus dels meus versos; ell s'atipa de vi dolç amb una grossa escudella, [70] i jo cerco el iambe, busco l'espondeu, busco el pirriqui i la resta de metres. Però quin servei em fan els metres quan em decandeix la fam? Quin hàbil versificador, aquell corder! Pronuncia el seu kirieleison i comença a rosegat. [75] I jo, ai las!, quants versos hauré de dir, quants n'hauré d'escriure millor, quants n'hauré de treure abans que la meva gorja trobi el seu remei definitiu?

També jo vaig córrer a fer-me corder, no per atipar-me d'aquell pa de farina de blat, [80] sinó d'aquell de qualitat mitjana, del morè, que és el que cobegen els gramàtics i els bons versificadors. I després de molt cercar, trobo en alguna

banda una malla, i la dono per comprar una alena de corder; i, com que tinc les sandàlies totes desballestades, [85] les prenc i em poso a adobassar-les una mica. I ves que em clavo l'alena a la mà i ho deixo córrer, però de la punxada em ve un embotornament i acabo passant un mes sencer a l'hospital.

I encara, la meua pobresa és tan gran, senyor coronat, [90] que, sense voler-ho, no puc deixar d'envejar els artesans. Em penso que si conegués l'ofici de costura, amb una agulla d'una malla, un sou de fil i unes petites tisores fora l'amo. Si no hi hagués costura al món [95] i alguna veïna tingués un estrip a la roba, no trigaria gens a cridar-me: «Aquí, mestre, aquí, adoba'm la roba i cobra'm la cosida».

Si fos ajudant de flequer o peó forner, m'atiparia de crostons a cor que vols, car quan vaig entrar abans-d'ahir a cal forner, [100] vaig trobar-hi la forneta a dins plantada amb un pa blanc de sèmola a les mans, del qual no parava de raure unes raspadures ben formoses. Vaig entrar-hi i tot d'una li vaig dir: «Senyora, senyora forneta, no sé com et dius, [105] però, au, dona'm també a mi un trosset formós perquè el raspi». Però no em va fer cap resposta, la molt miserable, i quan vaig veure la seva insensibilitat i la seva desconsideració, planyívol i apesarat vaig passar a un altre carreró.

Si jo fos lleter i vengués llet agra, [110] duria el barraló de llet agra damunt l'espatlla, i amb tota l'ànima bramaria dient en passar: «Preneu llet agra batuda», i elles, com que la necessiten, en comprarien sens falta.

Si hagués après la tintoreria i fos bastaix, em passaria el dia fent de bastaix, però al vespre em darien una bona porció, el blanc cantiret curull de vi, una ració d'olla barrejada i menuts, i encara durant el descans prendria menuts [120] i li clavaria dentegada, com Déu mana.

Si sabés de feltres i de morters de pebre, cridaria tot caminant i recorrent els carrers: «Senyores, manetes guerreres, bones mestresses de casa, aboqueu-vos, compreu feltre teixit [125] i els meus morters per a moldre pebre.» I com que hi ha tantes dones que són bones mestresses de casa, em comprarien les peces de feltre i els morters de pebre. Tal com ho veig jo, la felicitat la tinc, però si sabés de feltres, també em guanyaria el pa.

[130] Tinc un veí garbellador: un envà ens separa i veig el seu fogar com espetarrega i com tot sovint desprèn el socarrim greixós de la carn, i com també en aquella tremebunda graellada hi veig esteses, oh emperador, multituds de peixos. [135] I jo em socarro pel pa, en demano i no me'n donen, sinó que tots m'escarneïxen i m'injurien dient: «Menja lletres i afarta't, pare meu, menja, enfebrat, de les teves lletres; i si et va sempre malament amb les teves lletres, [140] lleva't la sotana i fes-te aprenent». Si em serveixo del vostre consell, senyor, ¿què m'advertiu? Confio que la vostra misericòrdia em condueixi, i suplico el vostre ceptre del fons del cor: que senyoregi el vostre ceptre, gran senyor, tota la terra i el mar! [145] Per la meua pobresa sovint blasfemo i em diuen: «Compte,

no ensopeguis massa, no fos que després de la mort et condemnin a la bèstia insomne, al tàrtar, a la fosca». I jo, sobirà meu, aquestes tres damnacions [150] aquí les expio, i encara abans de la meva fi: una bèstia insomne considero la pobresa, que em devora contínuament i em consumeix; un tàrtar, aquest tremolor amb què tremolo tot ara, talment en una glaçada d'hivern, i no tinc res per a posar-me, [155] ja que si no tinc res per a posar-me, tremolo com una fulla; la fosca, al seu torn, sobirà meu, considero que és la meva ofuscació, la que tinc sempre, emperador, quan no tinc pa, car si no tinc res per a menjar, m'ofusco i caic rodó. Heus ací, doncs, fosca obscura, tàrtar i bèstia. [160] Però que el Sobirà totpoderós, Crist, el meu Salvador, em lliuri d'aquests mals gràcies a la vostra magnificència i em torni a rescatar per la seva gràcia.

Suprem emperador de les quatre regions de la terra, doneu-me a mi, el vostre servidor, un poc d'escolta, [165] a fi que us expliqui un succés meu recent. A la cel·la del meu pare cuinaven un llom adobat del costellam, ben llardós, del que ja sabeu, i havent parat la taula, s'assegueren a menjar. En veure'ls el vostre servent tots asseguts en cercle, [170] tal era el meu costum, vaig córrer a asseure'm amb ells, però saltaren exclamant a una veu: «Quiet!, no tinguis tanta pressa a venir a seure; ets un capellà gramàtic, alimenta't tu mateix! No et miris el nostre llom, que no està fet per a la teva gorja. [175] Si tens gana, gramàtic, compra-t'ho i menja». I just quan m'estaven dient això, de sobte s'esdevingué un sotrac al soterrani. Tots s'alçaren i fugiren d'improvís, creient que tot s'esfondrava i serien esclafats, [180] perquè gairebé tot al seu voltant semblava ben ruïnós. I jo, en trobar-me allí abandonat el llom adobat, vaig començar a rumiar i a dir-me: «¿No era de mi de qui deien "això no està fet per a la teva gorja"? Doncs guaita l'incomparable judici del Déu-home, [185] amb quina facilitat ha portat el llom fins a mi!». I un cop dit això, emperador, vaig agafar el coltell i vaig començar a cruspir-me'l fins a atipar-me'n. En acabat, emperador, també jo vaig baixar al soterrani per mirar d'esbrinar amb ells d'on venia el sotrac, [190] però primer vaig col·locar el gat a la taula perquè pensessin que havia estat ell el culpable d'aquell estrall. Al cap de poc tots varen regressar a la cel·la i, en veure el gat damunt la taula, li varen llençar un roc, bo i cridant: «Mateu-lo, [195] que s'ha menjat el magnífic llom adobat!» Però després, quan van reeixir a comprendre l'enganyifa, somrient a mitges varen dir a una veu: «Ves, el capellà s'ha menjat el llom adobat i nosaltres n'acusàvem el pobre gat!» [200] I varen trobar les seves escudelles completament netes, fins al punt que els plats no necessitaven cap rentada.

Nosaltres no teníem pa, i ¿què més vols?, els que no tenen pa no desitgen companatge; la preocupació per la vianda i la falta de pa [205] acaben sovint amb la majoria dels desitjos.

Fam meva, de nou, fam meva, t'escric per segona vegada! Deixa'm sol ara, que no tinc pa, cessa fins que rebí un préstec; però en absolut no es va calmar. Si

algú té avui pa i pistrincs, bé ha de ser filòsof, rètor i cal·lígraf. I doncs, si em conec tots els llibres del món, però tinc frisança de pa, ¿quan me n'atiparé? Bo és Libani, però només si porta or. Em donaven Homer i rebentava de fam. [215] Em varen dir: «Aprèn Opià i no temis més la fam». Un cop vaig haver après Opià, tot jo n'estava ben cofoi: «Fuig, misèria, amb els pagesos, ves-te'n amb els ignorants; jo he après el ric ofici de les lletres, ja és meu, Opià, no tinc cap por de la fam». [220] Però ella, bramant celadament, no va trigar a sotjar-me. Tant va afectar la fam les meves galtes que ni s'assemblaven a la meva panxa arrugada. Si em faltés Opià i fos mestre forner, m'aniria molt millor i ben diferent que seria! Si fos ajudant o peó de flequer, [225] m'atiparia de crostons i tindria un bon dia.

Una volta, anava jo pel carrer afamat i assedegat, quan tot d'una se'm van omplir els narius d'una intensa olor de rostit que em va arribar fins a les entranyes i em va atiar la fam. [230] Vaig seguir l'olor i em va portar fins a una carnisseria, on vaig trobar carn i un gran rostit a l'ast. A la dona del carnisser, em vaig posar a adular-la: «Senyora, senyora oficiala, senyora tripera, senyora del carnisser, elegantment cofada, dona'm un poc d'entranya, dona'm una mica de mame lló, tripa d'aquesta tripa que duus a les mans, tripa farcida de tendrums, la que és tota nervi, la que està sempre escorxada i mai no engordida, la que està feta una pansa, la resseca». [240] Vaig veure-li bona disposició, vaig veure una bona dona, però desconeixia, dissortat de mi, el que preparava i maquinava, i el que arterosament manegava la dona, malaurat de mi! Tot agafant-me de la mà, em va fer seure en una trona i va parar la taula davant meu dient-me: [245] «Asseu-te, senyor, asseu-te, gramàtic escrivà, gramàtic filòsof, multiplomata». Va parar-me la taula, va tesar-me les estovalles i va posar-me una escudella plena de tripa. Jo vaig fer el primer mos i el segon i el tercer; [250] al quart, com era costum, em vaig inclinar per tallar-la, però tot d'una... i ¿on s'amagava, la merdosa aquella, la botida de femta, la pudentíssima?, em va clavar un cop de budell a la cara i em diu: «Menja, bon gramàtic, gramàtic escrivà, [255] gramàtic filòsof, netejaventrada. Fóra millor que t'empassessis la teva pròpia tinta abans que la retronatimbales, la tripa merdosa».

Capa meva, de nou capa meva, vella andròmina, capa meva! Quan la dona valaca va començar a teixir-te, [260] et va omplir amb moltes llàgrimes i grans gemecs. Et tinc com a manta, capa, i com a sobretot; a tu, com a camisa, a tu, com a sobrevesta. I si el Diumenge de Glòria vaig a l'església, l'església acull a tots, però a mi no m'acull, [265] perquè com més s'agita més em traeix; prenc, vaig, emperador, i me'n torno a casa, a la meva casa, el meu casalot que ja comença a enrunar-se. Tinc son, caic ràpidament; m'embolcallo tot en la capa i dormo fins a mitjanit. I escolta el que em passa: [270] els polls m'arrebossen de dalt a baix, hi fico la mà grato i esclafó, i la trec tota roja, fins al punt que diries que m'assemblo a un pintor. Capa meva, qui pugui, capa meva, que et compri, capa meva, perquè m'estan empenyant, capa meva, les teves gràcies.

[275] Oh plançó dels Comnens, rosa de pòrfir, emperador d'emperadors i sobirà de sobirans; puixança tres voltes puixant per la vostra mare i el vostre pare, escolteu la meua veu i la meua súplica; obriu la porta de la vostra pietat i allargueu-me la mà, [280] que em tregui del clot, del pou de la pobresa. Car vós sou, després de Déu, la porta de la pietat dels planys; vós, l'únic defensor de les necessitats de la vida; vós també, el refugi de tots els que duen el nom de Crist; vós, el rei de reis i senyor de tots, [285] allibereu-me de la privació, allibereu-me de la penúria, deslliureu-me dels requeriments dels meus creditors, ja que ni tan sols puc comportar les seves condemnes. Els quatre mitjancers invoco, oh coronat per Déu, els que varen donar testimoni incommovible per la paraula de Crist, [290] Jordi, Demetri, Tiró, Estratilatis, que us escortin en totes les vostres travesses i sempre acomboïn la vostra testa coronada per Déu.

BIBLIOGRAFIA

- R. BEATON 1987, «The rhetoric of poverty: the lives and opinions of Theodore Prodromos», *BMGs* 11, pp. 1-28.
- J. M. EGEA 2001, *Versos del gramático señor Teodoro Pródromo el Pobre o Poemas Ptochoprodromicos*, Granada.
- H. EIDENEIER 1991, *Ptochoprodromos. Einführung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar (Neograeca Medii Aevi 5)*, Köln.
- A. GARZYA 1972, *Teodoro Prodromo, Tre carmi satirici*, Napoli.
- D. CH. HESSELING; H. PERNOT 1910, *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, Amsterdam.
- E. JEFFREYS; M. JEFFREYS 1983, *Popular Literature in Late Byzantium*, London.
- A. KORAIS 1828, *Atakta I*, Paris.
- E. LEGRAND; E. MILLER 1875, *Trois poèmes vulgaires de Théodore Prodrome publiés pour la première fois avec une traduction française*, Paris.